

Доц. др Здравко Делетић

БУКВАРИ У ЦРНОЈ ГОРИ ОД 1836. ДО 1916. ГОДИНЕ*

Прва свјетовна основна школа у Црној Гори основана је 1834. године на Цетињу. Са појавом свјетовне школе јавила се потреба израде буквара као књиге из које се стиче писменост и основе књижевног матерњег језика. Међутим, чињеница да је свјетовна школа основана у том периоду не значи да и раније није постојала пракса описмењавања и да није било буквара.

У црквама и манастирима била је развијена пракса обучавања дјеце, прије свега ради припреме будућих свештеника. Обично су свештеници обучавали своју или дјецу ближих рођака читању или писању. Основне књиге били су псалтири, требници, часловци и друге црквене књиге, а обука је извођена без утврђеног плана и програма, дуго је трајала и није увијек давала квалитет. При неким манастирима постојале су богате збирке рукописних и штампаних књига, развијеније манастирске школе и његовано је преписивање књига.

У библиотекама манастира Савина и цркве св. Николе у Топлој у Приморју сачувани су руски буквари с краја XVII и почетка XVIII вијека, што упућује на закључак да су кориштени за обучавање младежи.¹

За прву свјетовну основну школу на Цетињу Петар II је при повратку из Русије крајем 1833. године донио већу количину књига, међу којима је било и руских буквара.² Касније су уџбеници набављани из

* Реферат на међународном научном скупу *Четири века првог српског буквара*, Брезовица, 7-8. XI 1997.

¹ Др Душан Мартиновић, Марко Марковић: *Црногорски уџбеници 1836-1981: историјски преглед са библиографијом*, Титоград, 1982. 9.

² Петар И. Појовић: *Постанак и развој прве школе у Црној Гори (1834-1934)*. У: *Цетињска школа 1834-1934*. - Београд, 1934, 79.

Србије и Аустрије, прије свега из Војводине. Таква пракса била је развијена све до Првог свјетског рата.

Употреба увезених уџбеника, прије свега у основној школи, стварала је учитељима и ученицима проблеме због честих промјена екавског изговора, неприлагођености појединих израза локалној средини, неадекватних језичких и поучних примјера и слично, што је отежавало разумијевање. То је брзо уочено и било је разлог израде буквара прилагођеног локалним потребама.

Први буквар је уједно и прва школска књига штампана у Црној Гори, у којој штампарска традиција датира из времена Црнојевића. Штапање буквара било је могуће захваљујући томе што је Петар ИИ 1833. године из Русије донио материјал за штампарију са руским словима, док су недостајућа црквена и грађанска слова касније посебно изливана (слова су у вријеме турског похода на Црну Гору 1852/53. године претопљена за пушчана зрна).³

Прва школска књига штампана у Црној Гори је Србски буквар: ради учења младежи црковному и грађанскому читанију. Буквар је штампан 1836. године у Цетињу, како на књизи стоји; „у Црној Гори. У Митрополитској књигопечатњи“. „Уџбеник није ауторизован. Библиографи, историчари школства и штампарства у Црној Гори установили су да је његов аутор Димитрије Милаковић.⁴ Димитрије Милаковић (1805-1858) основну школу учио је у Дубровнику, гимназију у Новом Саду; студирао је филозофију у Пешти и правне науке у Бечу. У Црну Гору дошао је 1831. године. Био је један од блиских Његошевих сарадника. До 1837. године обављао је дужност народног секретара а касније је био Његошев лични секретар и благајник (казначеј). У Његошево вријеме обављао је важне дужности и мисије, а Црну Гору напустио је на почетку владавине књаза Данила. Милаковић је за оно вријеме имао завидно образовање и широку културу, али није био просвјетни радник по образовању ни у пракси, што је могло имати одраза на његов рад на уџбеницима. Као и многи „извањци“ у XIX вијеку, оставио је значајне тековине у култури и просвјети Његошевог доба. Он је био управник штампарије, у којој је штампан први црногорски књижевно-научни алманах „Грлица“ (1835-1839), као и први уџбеници за основну школу:

³ Др Душан Ј. Мартиновић: *Црна Гора у Гуштенберговој галаксији: историја црногорског штампарства од краја XV-ог вијека до 1916. године*, Подгорица, 1994, 144-155.

⁴ Нико С. Мартиновић: *Три Његошева сарадника*. - Библиографски вјесник, 1963, 1-3, 31; Др Д. Мартиновић, М. Марковић, н.д. библ. јед. 87; Видак Рајковић: *Монографске публикације 1834-1918. Црногорска библиографија*, 1, 3. - Цетиње, 1989, библ. јед. 702.

Милаковићев Буквар (1836), прва граматика штампана у Црној Гори (1838), чији је аутор такође Д. Милаковић, као и први уџбеник историје штампан у Црној Гори, Милаковићев превод Шлецерове опште историје (1839). Осим тога, Милаковић је 1856. године објавио у Задру *Историју Црне Горе*, један од значајнијих историографских радова у Црној Гори из прошлог вијека.⁵

Историја буквара у Србији знатно је старија. Прије појаве Вуковог буквара (1827) у српским школама слова и читање учени су методом срицања, о којој је Ђорђе Натошевић 1858. године у *Ујустиву за предавање букварске науке* писао да је то „сплетен посао”, који са „силним измишљеним гласовима и именима тако децу сплете и збуни, да од силни неумесни гласова, неуму прави гласова да нађу и да дознају”. Учење срицањем извођено је тако да је изговарано име сваког слова, да би се то после спајало у слоге и ријечи. То је представљало велики напор и тешкоћу, јер је за једну сложенију ријеч требало изговорити десетине гласова од којих се састоје имена слова па тек на крају уз већи напор изговорити саму ријеч. „Сирота деца научила су тек онда читати буквар, кад су га научила целог на памет”.⁶

Вук је у свом Буквару примијенио гласовну методу, коју је упознао у Русији, Њемачкој и Аустрији. Вук у додатку уз буквар пише: „учитељ, који је рад кога **најлакше** да научи читати, ваља да му не казује никаква **имена** слова него само њихове гласове, које имају у читању, па онда нема **срицања**, него, како се познају слова, онда се **може читати**”. Вуков буквар могао је бити познат Милаковићу, а могао је бити до седамдесетих година прошлога вијека и кориштен у црногорским школама. Није познато до када је Милаковићев буквар био у употреби, а историчари просвјете биљеже да су учитељи који су долазили на рад у црногорске школе са собом доносили и дио уџбеника и да су радили по методу који су примјењивали раније или који су научили у току школовања.

Тек од краја шездесетих година у Црној Гори јављају се први школски прописи и плански педагошко-инструктивни рад. Вјероватно су и прије тога поједини учитељи примјењивали гласовну методу. Повод за то могао им је бити Вуков буквар или сазнања из реформаторског рада Ђ. Натошевића, који је својим упутствима крајем педесетих година разрадио гласовну методу у методици букварске наставе. Идеје Ђ. Натошевића и његовог сарадника Николе Вукићевића биле су у Црној

⁵ Др Саво Вукмановић: *Дилитирије Милаковић*. - *Историјски записи*, 1980, 3. 99-109.

⁶ Милан Костић: *Школе у Црној Гори од најстаријих времена до данашњега доба*. Панчево, 1876, 56.

Гори познате и уважаване. Заслуге за то несумњиво има и Милан Костић, који је при организацији црногорских школа сарађивао са војвођанским педагозима и пропагирао њихове идеје.

Милаковићев буквар има сличности са Вуковим. Основна и најважнија је преузимање гласовне методе у обради слова. Наиме, Милаковић је слова груписао, повезао у гласове тако што је ново слово повезивао прво са самогласницима, а затим са сугласницима. Још у неким дијеловима ови буквари су слични, али Милаковићев буквар има и значајних концепцијских и садржинских разлика.⁷

Концепција и садржај Буквара Д. Милаковића могу се објаснити специфичним потребама школа за коју је рађен. Наиме, Цетињска основна школа била је тада у старој Црној Гори једина просвјетна установа. У њој су школовани будући свештеници, учитељи, службеници, официри. Већина тадашњих ученика били су већ одрасли младићи. Буквар је требао да послужи истовремено и као читанка, па и уџбеник рачуна, јер није било других домаћих књига за те намјене. Тада у Црној Гори још није била прихваћена Вукова реформа српског језика. Уз то, буквар није био намијењен само школској употреби, већ је требао да послужи као уџбеник за обуку у црквама и манастирима и у приватној обуци. На то упућује његов садржај, као и сазнања о тадашњим просвјетним приликама.

Милаковићев Буквар састоји се из два дијела са посебном пагинацијом. Први дио, обима 20 страна (формата 21 цм), садржи црквену азбуку, посебно велика па мала слова (писмена); на четири стране дати су слогови, затим на три стране „риечи под титлама” у лијевом ступцу и исте без титловања у десном. На посебној страни приказани су акценти „словоударенија која се употребљавају у црковним књигама” са примјерима ријечи. За овим слиједе Дневне молитве: Во имја Оца и Сина и свјатога Духа, амин; Молитва Богоматери; Молитва по востании от сна; Молитва при отхождении ко сну; Молитва пред обједом; Молитва после обједа.

Садржај овог дијела говори да се ради о црквеном буквару са читанком. Наиме дата су слова, примјери за читање и текстови молитви за вјежбање читања.

Без икаквог објашњења, а овај Буквар иначе нема дидактичких текстова и упутстава, на слиједећој страни са нумерацијом прве стране у дну налази се „Азбука грађанска”. Овај дио буквара има 43 стране.

⁷ *О томе више: Радивоје Шуковић: Буквар Димитрија Милаковића и Вуков буквар. У Василијане и образовање, 1976. 1, 179-187.*

Према томе, цио буквар има 63 пагиниране стране. Послије напомене да се грађанска азбука обликом и бојом слова разликује од „Славенске”, што ће рећи тада важеће црквене, да је она бројем (слова) мања, али за Српски језик савршенија те да „наши списатељи” нијесу око ње сагласни, аутор каже: „ми држећи се веће части примамо у њу ова:” и затим наводи 36 великих слова, а на наредној страни мала слова. Азбука коју је Милаковић примијенио је реформисана руска азбука из доба Петра Великог (1710). У наставку аутор у примједби објашњава слова „Ђ ђ, Ћ ћ и Џ џ”, по којима се његова азбука разликује од изворне. Слова „љ и њ”, која постоје у Вуковом Буквару, Милаковић није употрејебио, мада је писао у духу његове још неприхваћене језичке реформе. Неки аутори истичу да је Милаковић тада први пут у српским уџбеницима употрејебио слово „Х”.⁸ Чињеница је да оно постоји и међу словима азбуке у Вуковом Буквару,⁹ али да није употребљавано у тексту Буквара. Осим тога, оно постоји и у савременој црквеној азбуци.

У овом дијелу Буквара нема слогова за читање, вјероватно зато што се подразумејева да је читање већине слова научено кроз учење црквене азбуке. Слиједи избор текстова за вјежбање читања, читанка, у којој су груписани разноврсни текстови. Прву групу чине одабране пословице (избрана изреченија). Затим слиједе моралне приповјетке: Суд африкански, Најљепша звиезда, Абдул Ибрахим и Три пријатеља. Даље слиједе четири одабране басне и шест кратких прича. Посебну цјелину чини „Историја”, у којој су обрађени Стефан Немања, Цар Урош V (символика: почетак и крај лозе Немањића) и кнез Лазар. Избор владара о којима се говори је интересантан, али није објашњено зашто је обрађен само тај дио српске историје. Неки аутори замјерају што није обрађена историја Црне Горе.¹⁰ То је чињеница али губе из вида да је Милаковић био најближи сарадник владике Петра II и да сигурно није написао ништа без његовог знања и сагласности. Послије историје слиједе одабране пјесме. Занимљиво је да се ради о кратким поучним пјесмама, да нема епских.

Милаковићев буквар завршава дијелом који се зове *Рачун*. На почетку су дати црквени и арапски (граждански) бројеви од један до 20 и даље декадни до 1000 (у лијевом ступцу су црквена слова са бројном

⁸ Др Д. Ј. Мартиновић, М. Марковић, н. д., 12. Овај податак преузима Бранка Иличковић - Ђукић (Буквари и настава почетног читања и писања у Црној Гори (1836-1984). У: *Стварање и вредновање уџбеника 1973-1983. - Титоград, 1984, 197*).

⁹ Вук Стеф. Караџић: *Први српски буквар*. Беч, 1827, репринт издање, Београд, 1978.

¹⁰ Б. Иличковић, н. д., 198.

вриједношћу, у средини одговарајући арапски број а десно ријеч како се број чита). Слиједи рачунске радње: сабирање (совокупленије) од један до 10, одузимање (извађеније), „умложеније” до 10 и дијељење до 9.¹¹

Садржај буквара свједочи да је он могао задовољити потребе школе чији је основни задатак био да научи ученике читати, писати и молити се Богу, уз ограничено познавање рачуна.¹² Може се запазити да су прилози у грађанском дијелу Буквара ослобођени религиозне садржине, да имају наглашену васпитну вриједност и да су у великој мјери прилагођени локалним потребама у погледу изговора и употребе народног духа и хумора, али без инсистирања на јунаштву и ратништву. Међутим, запажа се да аутор није био посве досљедан; у овом дијелу употребио је и ријечи из славеносрпског језика, које не одговарају народном (очит примјер су називи рачунских операција).

Није познато до када је Милаковићев буквар био у употреби ни да ли је било поновљених издања. Милан Костић је почетком седамдесетих година забиљежио „не мога ми доћи до руке ни један примерак”.¹³ У литератури из историје школства заступљена су мишљења да су до краја шездесетих година буквари набављани из Србије и Војводине, односно издања за српске школе у Аустро-Угарској.

Има више примјера да су власти Србије у пошиљкама уџбеника достављале и букваре. Јула 1856. године српска Књажевска типографија упутила је Књажевини Црне Горе као помоћ 565 разних уџбеника, међу којима је било и 20 буквара српских.¹⁴ И архимандрит Нићифор Дучић набављао је 1862/63. за црногорске школе уџбенике из Србије.¹⁵

Први наредни буквар за који се зна да је рађен за потребе црногорских основних школа потиче из 1870. године. То је Буквар са читанком за школе у Црној Гори: састављен од дружине „Вјенца” у србској учитељској школи у Сомбору, Беч, 1870.¹⁶

¹¹ Милаковићев буквар познат нам је према фототипском издању које су урадили Научно друштво - Цетиње и Мајница српска - Нови Сад 1951. године.

¹² М. Костић, н. г., 13.

¹³ Исто, 39.

¹⁴ Бранко Павићевић: Данило I Петровић Његош: књаз црногирски и брдски 1851-1860, Београд, 1990, 220.

¹⁵ М. Костић, н. г., 30.

¹⁶ Др Милан Баковљев: Библиографија радова др Ђорђа Најишевића. - Педагошка стварност, 1988, 9-10, 661; Др. Д. Ј. Мартиновић, М. Марковић, н. г., библиј. јед. 89 (аутори наводе да Буквар има 169 страна).

М. Костић пише да је он као главни школски надзорник тада замолио Николу Вукићевића, професора учитељске школе у Сомбору и блиског сарадника Ђ. Натошевића, да изради буквар за основне школе у Црној Гори и „за кратко време пошаље он свој нови буквар, ког је и препарандска дружина „Венца” у Сомбору по његовом улупству прерадила на јужно наречје”.¹⁷ Овај податак уноси мало забуне у ауторство поменутог уџбеника, с обзиром на чињеницу да је М. Костић непосредни учесник и своју књигу писао је у вријеме када се још добро свега сјећао. Међутим, према истраживањима ове проблематике у Србији и Војводини, аутор поменутог Буквара је Ђорђе Натошевић.¹⁸

Рукопис буквара чији је аутор Ђ. Натошевић прихваћен је 1869. године на конкурс за буквар у Кнежевини Србији.¹⁹ Није познато да је Н. Вукићевић заиста радио буквар, али је реална претпоставка да је на Костићеву молбу руководио прилагођавањем Натошевићевог буквара, вјероватно по његовим инструкцијама.

Ђорђе Натошевић (1821-1887) послје завршене гимназије студирао је права и филозофију. Завршио је медицину у Пешти и Бечу. Од 1850. до 1853. радио је као љакар у Новом Саду, а од тада се посветио педагошком раду. Интелектуалац „широке образовности и широких интересовања, уз то родољуб и ентузијаста”, проблематиком васпитања почео се бавити од 1851. године. Од 1853. радио је као професор природних наука и гимнастике у новосадској гимназији. У настави је примјењивао очигледна средства, огледе, демонстрације и наставне екскурзије. Од 1857. године радио је у Темишвару као школски савјетник и надзорник српских основних школа у аустријским покрајинама. Те године објавио је чувено *Крајко ујуйиство за србске народне учитеље*, „књигу којом је положио темеље наше научне дидактике и методика већине основношколских наставних предмета. Захваљујући њој у нашим школама се почело водити рачуна о очигледности, мисаоној активизацији ученика, васпитности и неким другим принципима рационалне наставе. И што је најважније у букварској настави је срицање замењено аналитичко-синтетичком гласовном методом”.²⁰ Новом методом српски учитељи су „са најгорег и најтежег метода, од једанпут прешли на најбољи, најлакши и нај-

¹⁷ М. Костић, н. г., 63.

¹⁸ Др М. Баковљев, *Библиографија радова...*

¹⁹ Срећко Пунковић, *Буквари и букварска настава у Срба. Београд, 1963, 18. У ишпању је: Буквар за основне српске школе, Прегледала и одобрила школска комисија, Београд, 1870.*

²⁰ Др Милан Баковљев: *Ђорђе Натошевић, Педагошка стварност, 1987, 9-10, 678.*

разумнији”.²¹ До краја живота овај најистакнутији војвођански педагог и реформатор предано је радио на уздизању српског школства у аустро-угарским покрајинама користећи се при томе успјешно идејама познатих педагога, прије свега Песталоција и његових сљедбеника, нарочито Дистервега. О томе свједоче службени инструктивни акти, уџбеници и приручници, прилози у периодици, стручно усавршавање учитеља и друго.²²

Натошевићев буквар био је у употреби у црногорским основним школама током седамдесетих година. М. Костић, који је уз помоћ учитеља Гавра Пешића био пропагатор Натошевићевих педагошких идеја у Црној Гори и инсистирао на њиховој примјени, биљежи да је поменути Буквар, прерађен „на јужно наречје и према околностима црногорским”, којег он оцјењује као „један од најсавршенијих српских и хрватских букварова”, био „скопчан са читанком и одређен је за I и II разред. „Буквар је штампан у Бечу у 2000 примјерака,²³ Прва два табака стигла су на Цетиње у вријеме када је Костић у љето 1870. држао курс за оспособљавање учитеља и на њима је пллазницима непосредно показано како ваља радити. Пошто је за Буквар владало велико интересовање, јер су исти куповали и младићи престарали за школовање који су се приватно описмењавали, тираж је брзо распродат и Буквар је 1871. године поново штампан са исправкама у 2000 примјерака.²⁴

Костић биљежи да је прво издање стигло у Црну Гору тек око Божића 1871. године јер је због цензуре каснила штампа. „Бечка цензура запне код једног става, у ком беше речено: да се кнез Никола постара да прикупи уједно све оне земље, које беху некад српске, и које су сад под туђинским игом, па не хтеде да допусти да се печата даље, док се то мало не промено. Тако се је с тиме печатање истог буквара отегло два месеца дуже.- „Доиста чудна работа, рећи ће један војвода црногорски, да се ћесаревина (Аустрија) боји и црногорског-буквара”²⁵

Натошевићев буквар имао је више издања. Др М. Баковљев у Натошевићевој библиографији биљежи издање из 1870, 1871. и 1873. године.²⁶ В. Рајковић у Црногорској библиографији каже да је Буквар

²¹ Никола Вукићевић, *Српске народне школе пре десет година и данас, Школски листи, 1867, 17, 272.*

²² О.Б. Натошевићу *постоји обилна литература. Видјети прилоге у часопису Педагошка стварност, 1987, 9-10, 677-700 и др.*

²³ М. Костић, *н.г.*, 63.

²⁴ *Исто*, 129-130.

²⁵ *Исто*, 124.

²⁶ *Педагошка стварност, 1988, 9-10, 661.*

штампан 1872. године, а он приказује тек четврто издање из 1875. године, јер ранија није упознао.²⁷ Међутим, он не наводи име аутора.

Методска упутства Ђ. Натошевића и Н. Вукићевића била су веома цијењена у Црној Гори. Учители су у наредбама опомињани: “Треба већина од госп. учитеља да обраћа много више пажњу на очигледну наставу, особито у млађа два разреда, и да то с дјецом израђују по упутству Натошевића и Вукићевића”.²⁸ На те идеје упућивали су и у наставним програмима: „Предавање Буквара мора бити у свези с очигледном наставом по упутству Н. Вукићевића”.²⁹ Вјероватно је у духу њихових идеја уз наставни план 1884. наглашено: „настојати да се дјеца не навикну читати сричући”.³⁰

Натошевићев буквар био је у примјени до 1879. године, када је у Панчеву штампан *Буквар за црногорске основне школе*, чији је аутор Стево Чутурило. У једној библиографији уџбеника евидентирано је издање из 1883. године (102 стране).³¹ Црногорска библиографија биљежи податке: Чутурило Стево: *Буквар за црногорске школе и уједно „букварска читанка”*. Панчево, 1879, Накладом Књижаре браће Јовановића, стр. 54+1.³² Ова публикација биљежи издања из 1886, и 1894. године.³³ Према до сада познатим подацима, овај буквар био је у употреби до 1897. године.

Стево Чутурило (1846-1939) школовао се у више школа и до 1875. године службовао у разним мјестима у Лици. Учесник је устанка 1875. године. На Цетиње је дошао 1876. године из Поморске школе у Србини (Бока). Једно вријеме био је уредник листа „Глас Црногорца”. Од 1878. године обављао је дужност главног школског надзорника (то је тада у Црној Гори био највиши положај у просвјети). На тој дужности ангажовао се на обнављању рада школа послѣ ослободилачког рата. У том периоду усвојени су нови наставни програми и низ прописа и обновљен рад на издавању уџбеника. Чутурило је писао и читанке, правопис српског језика, њемачку граматику. Његов буквар је касније био у употреби у школама у Србији и српским школама у Аустро Угарској. Од 1882. Чутурило је радио у разним школама и мјестима у Србији.³⁴

²⁷ В. Рајковић, н. д. стр. 9 и библи. јед. 696.

²⁸ *Наредбе Главног надзорништва осн. школа, бр. 1415, 10. новембар 1887. У: Закон, наредбе, уједињеност и др...* Цетиње, 1902, 58.

²⁹ *Наставни план за основне школе. Цетиње, 1888, 5. (Овај захтјев понављан је и касније)*

³⁰ *Наставни план за основне школе, Цетиње, 1874, 4.*

³¹ Др Д. Мартиновић М. Марковић, н. д. библи. јед. 211.

³² В. Рајковић, н. д. библи. јед. 734.

³³ *Исто*, библи. јед. 738, 739.

³⁴ *Јасна Чутурило: Животни пут Стева Чутурила, Годинњак цетињске гимназије, 1970, 45-52.*

Као што се из података види, и овај буквар радио је „извањац”, који, иако је у вријеме писања уџбеника радио у црногорској просвјети, није у довољној мјери познавао локални дух и специфичности језика. Иако је на Цетињу постојала штампарија, и овај уџбеник штампан је у Војводини.

За овај буквар у штампи је писало да задовољава потребе завичајне наставе, да је ијекавским изговором прилагођен не само црногорској средини већ и сусједним крајевима насељеним српским живљем, „особито по Босни, Херцеговини, Далмацији, Хрватској, Славонији и Војној Граници”.³⁵

Буквар С. Чутурила има велике сличности са Натошевићевим, како у погледу примјене гласовне аналитичко-синтетичке методе, монографског поступка, тако и у погледу употребе слика уз нормалне ријечи као и у погледу концепције.³⁶

Ради организованог рада на обезбјеђивању домаћих уџбеника, августа 1892. образована је посебна Школска комисија, чији је задатак био да оцјењује рукописе и одобрава уџбенике. Она је радила до априла 1903. Међу већим бројем уџбеника које је Комисија одобрила налази се и један буквар. Први пут послје 1836. буквар је штампан на Цетињу и његови аутори су Црногорци.

У питању је *Српски буквар за први разред основне школе*. Аутори су Ђуро Поповић и Јован Рогановић, а штампан је у државној штампарији 1897. године (илустрован, броширани повез, 64 стране, тираж 3550).³⁷ Библиографије биљеже 10 издања овог уџбеника (1892, 1900, 1903, 1905, 1907, 1908, 1910, 1911, 1913. године).³⁸ Овај буквар одобрила је Школска комисија. У њеном протоколу забиљежено је 1895. године да је „Буквар - прва српска читанка за основне школе” упућен „на реферисање” учитељима у Подгорици и да је Комисија усвојила њихове предлоге да се у рукопису изврше измјене и допуне.³⁹ Рукописи за уџбенике прибављани су путем конкурса.

³⁵ Илустровани Српски буквар, саставио Стево Чутурило, 1879, бр. 30. Према: Радивоје Шуковић, *Издавање уџбеника и уџбеничке литературе у Црној Гори (1973-1983)*. У: *Сиварање и вредновање уџбеника 1973-1983*, Титоград 1984. 9.

³⁶ Више о томе: Б. Иличковић-Букић, н.г., 200-201.

³⁷ Према: Др. Д. Марјиновић, М. Марковић, н.г библиограф. јед. 112; Рајковић, н. г, библиограф. јед. 726.

³⁸ Исто, Д. Марјиновић и М. Марковић за издање из 1913. године не наводе аутора а пишу да је Буквар илустровао Мила Врбица. Аутори су именујте податке преузели из рукописа Душана Вуксана.

³⁹ Протокол сједница Школске комисије, Архив Црне Горе, МП и ЦП, књ. 42. Види: Марко Марковић: *Учитељска удруења у Црној Гори, Подгорица*. 1995. 15.

Ђуро Поповић (1845-1902) основну школу завршио је на Цетињу. Једно вријеме школовао се у Русији. Радио је као учитељ на Цетињу и другим мјестима. Од 1884. до смрти био је главни школски надзорник. На тој дужности имао је могућности да детаљно упозна школску теорију и праксу и обавезу да стално ради на њеном усавршавању. То се види из упутстава и наредби из тога времена. Обилазио је школе и педагошко-инструктивним радом доприносио унапређивњу наставе и других видова васпитно-образовног рада. То је чинио и кроз учешће на стручним скуповима и у раду учитељских удружења, на којима је држао стручна предавања. Био је члан и предсједник Школске комисије. Један је од најпродуктивнијих писаца уџбеника (сам је написао 4 и у коауторству 11) који су издавани по више пута.⁴⁰

Јован Рогановић (1870-1920) започео је школовање на Цетињу, а завршио (1891) као црногорски стипендиста у Београду (завршио учитељску школу). Кратко вријеме био је учитељ на Цетињу, а затим је студирао филозофију у Прагу (1892-94). Послије краћег учитељског рада 1894. отишао је у Русију. Бавио се просвјетом, књижевношћу, фолклористиком и лексикографијом. Са Ђ. Поповићем написао је и *Земљопис Књажевине Црне Горе* (1895).⁴¹

Један приказивач је о овом буквару написао да су „писци лијепо успјели у свом раду и дали дјечи ручну књигу са сликама, које су пластично изведене те јако помажу обуци”.⁴² Међутим, било је и критика, прије свега због провинцијализама, језичких неправилности и методике. Радоје Поповић је у једном прилогу написао: „Овај Буквар (Поповића - Рогановића) гледајући три године осјетили смо по нашем скромном искуству и убјеђењу, да не одговара: нити педагошкој основи, нити методу излагања оних захтјева које данас с правом можемо очекивати од оваквих уџбеника”, треба га замијенити „да дјеца нама добију бољу прву књигу своју, да се што лакше и боље науче писмености, која је темељ за наставу у основној школи”.⁴³ Р. Поповић је и касније писао о овом буквару.⁴⁴ А. Вукић је 1909. године, иако се повољно изразио о буквару, предлагао његову замјену.⁴⁵

40) Др Душан Ј. Мартиновић: *Ђуро Поповић. У: Портрети. -Цетиње, 1989, 103-116.*

41) Др Душан Ј. Мартиновић: *Портрети II, Цетиње, 1987, 105-118.*

42) „Луча”, 1897, св. X, 448.

43) „Просвјета”, 1903, св. VII, 109.

44) Радоје Поповић, *Српски буквар, написали Ђуро Поповић и Јован Рогановић, „Училијски лист”, 1905, VII 105.*

45) А. Вукић: *Измјене Буквара, Глас Црногорца, 1909, бр. 16.*

Чини се да аутори нијесу много радили на усавршавању уџбеника. И овај буквар рађен је на принципима гласовне аналитичко-синтетичке методе, монографског поступка, уз употребу нормалне ријечи и слике уз слова.⁴⁶

Последњи познати буквар рађен за црногорске школе објављен је 1914. године. *То је Буквар и читанчица за I разред основних школа.* (Цетиње, К. ц. државна штампарија), чији су аутори Никола Минић и Сретен Вукосављевић.⁴⁷ Овај буквар био је у употреби до краја 1915. године, када су престале са радом црногорске школе. У току окупације 1916-1918. аустријске власти су покушале да организују рад основних школа, у „којима је наставни језик хрватски” и у којима ученици морају „безувјетно научити вјешто читати и писати латиницу”.⁴⁸ Јасно је да ранији буквари за то нијесу одговарали.

За ову прилику циљ нам је био да библиографски и хронолошки обрадимо букваре који су кориштени у црногорским школама. Можда и није важно, али пало нам је у очи да су аутори буквара (Милаковић, Чутурило, Поповић и Минић) били на руководећим мјестима и да су могли бити привилеговани као аутори. На то упућује и податак да је Н. Минић као члан Просвјетног савјета на сједници тако упорно бранио рукопис под шифром „Планинац” да је предједавајући тражио да се изјасни о евентуалном ауторству. Он је то избјегао, али се касније показало да је био коаутор. Аутор другог рукописа (Ј. Тошковић) жалио се што је његов рукопис одбијен. Савјет је одредио референте да преиспитају рукопис, који је поново одбијен, а министар је одлучио да се хонорар референтима плати од плате. Ј. Тошковића.⁴⁹

Из изложеног се види да су у Црној Гори улагани значајни напори да су у земљи и изван ње обезбиједје квалитетни буквари, као и друга уџбеничка литература. У овом периоду било је у употреби пет буквара рађених за црногорске школе, од којих су неки имали по више издања. Према подацима у периодици и стручној литератури, може се рећи да су били рађени у складу са модерним начелима европске педагогије, коју су аутори уџбеника, а и многи други црногорски просвјетни посленици, пратили на разне начине и настојали да према локалним могућностима примјењују њена достигнућа.

⁴⁶ Више: Б. Иличковић-Ђукић, н.г. 202.

⁴⁷ Др Д. Мартиновић, М. Марковић, н.г. библ. јед. 88; В. Рајковић, н.г., библ. јед. 703. Поменути аутори наводе као аутора Н. Минића, а С. Вукосављевића као коаутора наводи Мираш Међојевић, у књизи *Просвјетни (Педагошки) савјет Црне Горе, Титоград 1988, 295.*

⁴⁸ *Наредба гувернера Вебера. Наставни план и програм за учке школе у Црној Гори Цетиње, 1916, 3.*

⁴⁹ М. Међојевић, н.г. 66-67